

Karjala kulttuurin rajana

Pekka Hakamies

Monenkirjavaa todellisuutta pelkistään voidaan sanoa, että taloudellinen, yhteiskunnallinen ja kulttuurinen raja jakaa Euroopan läntiseen ja itäiseen osaan. Lännelle on ominaista protestanttinen tai katolinen kirkko sekä kehittyneempi talous ja yhteiskunta, idälle taas ortodoksisuus ja pyrkimys tavoittaa läntinen modernisoitunut yhteiskunta ja korkea elintaso – tai sitten läntisten materiaalistien arvojen kieltäminen. Uskonto sinänsä ei liene aiheuttanut tätä rajaa, vaan uskonnolliset rajat ovat seurausta valtiollisista ja poliittisista rajoista, jotka Euroopassa vallitsivat toisen vuosituhannen alussa, kun kirkko oli jakautunut kahtia ja kumpikin kirkko levitti kristinuskoa tehokkaasti jäljellä olleiden pakanoiden keskuuteen.

Karjala on pohjoinen osa tätä raja-alueetta, joka jatkuu etelään Viron Setumaan sekä Valko-Venäjän ja Ukrainan länsiosien kautta Balkanille asti. Tunnusomaista tälle raja-alueelle kulttuurisessa mielessä on se, että juuriltaan yhtenäiset kansanryhmät ovat aikaa myöten ikään kuin sattuman oikusta joutuneet erilleen, eri valtio- ja kirkkoryhmien alaisuuteen. Seurauksena on usein ollut myös etnisen tai ryhmäidentiteetin jakautuminen siten, että lähisukulaisia on ruvettu pitämään jopa vihollisina, ja etniset vainot ja puhdistukset ovat pahimmillaan olleet keinona rajanvetojen selventämiseen.

Karjalassa kulttuurisen rajan hahmottamista vaikeuttaa se, että ”Karjala” ei ole mikään yksiselitteinen käsite ja homogeeninen kulttuurialue. Itsenäisen Suomenkin alueella voidaan puhua kolmesta erilaisesta ”Karjalasta”, jotka ovat olleet Kannas ja Laatokan Karjala, Laatokan pohjoispuolinen ortodoksinen Raja-Karjala ja Pohjois-Karjala. Tärkein kulttuuria aikojen saatossa muovannut seikka on ekologisten olosuhteiden ohella ollut valtiollinen ja uskonnollinen raja, mutta sitä on muutettu vuosisatojen

mittaan, ja siten ihmisiä on kulttuurisessa mielessä jäänyt ”väärälle puolelle” rajaa.

Jätän tässä yhteydessä vain maininnan varaan vanhan yhtenäisen kulttuuripohjan Karjalan eri alueiden välillä. Tähän pohjaan kuuluvat henkisen kansankulttuurin alalla arkaainen runoperinne ja myyttinen maailmankuva, joka on myöhemmin ilmennyt ennen kaikkea kansanuskossa, tietäjälaitoksessa ja esimerkiksi kansanomaiseen lääkitään liittyvinä myyttisinä mielikuvina. Varauksin tähän pohjaan kuuluu myös kieli, sillä suomen itä- ja kaakkoismurteet ja osa karjalan kielen murteista ovat olleet suhteellisen lähellä toisiaan.

Pähkinäsaaren rauhan raja jakoi 1323 siihen asti yhtenäisen Karjalan alueen kahtia, ja jaon seurauksena Savilahden pogostan karjalainen saareke nykyisen Mikkelin tienoilla kasvoi kantaväestä erilleen. Siten syntyi savolaisten ryhmä, josta myöhemmin vuosisatoina muodostui päänsavai-va karjalaisille, kun Ruotsin kuninkaan alamaiset, uskonnoltaan luterilaiset savolaiset pyrkivät levittäytymään Venäjän tsaarin alamaisina eläneiden ortodoksisten karjalaisten maille itään ja pohjoiseen. Varsinainen etnisloueinen vähemmistö muodostui Ruotsin valtakunnan itäosaan Stolbovan rauhan jälkeen 1617, kun Ruotsiin liitetyn Käkisalmen läänin myötä merkittävä joukko ortodoksia karjalaisia tuli Ruotsin alamaisiksi.

Kimmo Katajalan mukaan Ruotsissa oli jo 1400-luvulla ruvettu rakentamaan viholliskuvaksi Venäjää, jossa vallitsi ”venäläinen uskonto” eli ortodoksisuus. Vastaavasti Venäjällä, joka 1400-luvulla yhdistyi Moskovan johtamaksi valtakunnaksi, ruvettiin konstruoimaan myyttistä kuvaa Moskovasta ”kolmantena Roomana” ja oikeauskoisuuden keskuksena. On tietämätöntä, kuinka nämä keskuksissa laaditut ideologiset konstruktiot välittyivät syrjäseudulle savolaisten ja karjalaisten rajamaille, mutta todennäköisesti ne auttoivat paremmin perustelevaan sen käytännöllisen vastakkainasettelun, joka oli syntynyt

erä- ja kaskimaista kiisteltäessä. Joka tapauksessa Katajala katsoo, että uskontoon perustunut raja on ollut keskeinen erottelun perusta kahden entisen ryhmän välillä. Hänen mukaansa uskonto jakoi ja määritteli ihmisiä voimakkaasti varhaisella uudella ajalla. [1]

”Karjalainen” on nimitys, jonka käyttö on menneinä vuosisatoina poikennut nykyisestä. On kiintoisaa, että vaikka historiallisiin dokumentteihin ilmestyy mainintoja ”karjalaisista” (*Korela, Kirjala*) jo keskiajalla, [2] myöhemmin paikan päällä Karjalassa niissä dokumenteissa, joissa jollakin tavoin kuvastuu oman ajan paikallinen terminologia, ei *karjalaisia* juurikaan näy. Ilmari Mannisen mukaan Ruotsin hallinnon dokumenteissa 1600-luvulla *karjalaisiksi* kutsuttiin vain Viipurin läänin asukkaita eli Pähkinäsaaren rauhasta lähtien Ruotsin valtakuntaan kuulunutta väestöä. Sen sijaan ortodoksiset karjalaiset – esimerkiksi Stolbovan rauhan tuomilla voittomailla 1600-luvulla – olivat asiakirjoissa *venäläisiä*. [3]

Katajala katsoo suomalaisten mieltäneen itsensä yleisesti ”suomalaisiksi” jo 1600-luvulla, [4] ja samaan suuntaan viittaavat asiakirjalähteet – oikeudenkäyntien pöytäkirjoissa siteeratuissa puheenvuoroissa vastakkain Pohjois-Karjalassa asettuvat nimenomaan *suomalaiset* ja *venäläiset* (finnar ja ryssar). Ainakin pöytäkirjojen laatijat kirjoittivat ”suomalaisesta” ja ”venäläisestä” uskosta, ja on todennäköistä, että paikallisen väestön keskuudessa erottelu miellettiin samalla tavoin. Katajalan mukaan suomen murteena pidettyä kieltä puhuneet ortodoksit olivat Ruotsin hallinnolle – kirkko mukaan lukien – jonkinlainen anomalia: he olivat vääruskoisia suomalaisia, jotka piti palauttaa oikeaan uskontoon.

Ruotsin viranomaisten ja etenkin kirkon 1600- ja 1700-luvulla osoittamalle käännytysinnolle on löydettävissä muitakin syitä. Ortodoksinen uskonto instituutiona piti yllä ideologista sidettä karjalaisten ja Venäjän välillä, ja erityisen epäilyttävää oli ortodoksinen papin toiminta Venäjän kirkon alaisuudessa. Vailla merkitystä ei ole ollut sekään seikka, että papiston tulot riippuivat seurakuntalaisten tulotasosta, minkä vuoksi paikallisella luterilaisella papistolla oli selkeä motiivi saada keskimäärin suhteellisen vauraat ortodoksit oman seurakuntansa jäseniksi.

Ortodoksisten karjalaisten ja luterilaisten itäsuomalaisten rinnakkainelo näyttää sujuneen 1600-luvulta lähtien suurimmaksi osaksi ilman konflikteja siitä huolimatta, että kyseessä olivat kahden entisen vihollismaan alamaiset. Oikeuteen on joskus menty riitelyn ja loukkaavan kielenkäytön vuoksi, ja näiden tapausten pöy-

täkirjat antavat jonkinlaisen kuvan siitä, millaisia ryhmien väliset kitkakohdat ovat voineet olla. Seuraavassa on esimerkkejä siitä, millaiset konfliktit olivat riittävän vakavia oikeuteen viettäväksi. Samalla esimerkit antavat viitteitä siitä, miten luterilaiset ja ortodoksit määrittelivät itseään suhteessa toisiinsa 1600-luvulla Käkisalmen läänin luoteisosassa, joka nykyään tunnetaan Suomen Pohjois-Karjalana.

Vaikka väestö eli ainakin näennäisen rauhallisesti ja sovussa, pinnan alla oli jännitteitä, jotka saattoivat päästä helposti näkyville. Nimestä päätellen luterilainen porvari Klemetti Pesu oli ryyppiskellyt vuonna 1690 yhdessä ortodoksinen talonpojan Pirtana Kauronpojan kanssa. Tupakkaa leikattuaan hän oli jättänyt puukon käteensä ulottuville, ja Pirtanan tiedusteltua siihen syytä Pesu oli vastannut: ”Ei saa koskaan juoda venäläisten kanssa, jos ei ole puukkoa käden alla”. Seurauksena oli tappelu [5]. Luterilainen porvari on hyvinkin voinut turvautua sananlaskuun, josta on kirjallisia muistiinpanoja myöhemmiltä ajoilta ainakin Itä-Suomesta ja Inkeristä: ”Kun venäläistä veikottelet, pie veiht vierelläs” [6].

Uskonnosta ja siten ryhmästä toiseen siirtyminen oli harvinaista muttei mahdotonta. Liperin talvikäräjillä vuonna 1692 oli esillä Anna Jesperintytär Martikainen, jonka isä oli ”suomalainen” luterilainen ja äiti ”venäläinen”. Anna oli kastettu isän uskonnon mukaisesti luterilaiseksi. Mentytään naimisiin ”venäläisessä uskossa olevan” Oleksi Säkkinen kanssa ja tultuaan raskaaksi hän pöytäkirjan laatijan mukaan luopui ”suomalaisesta tai luterilaisesta” uskosta. Myöhemmin ortodoksi Lari Hartikainen oli kiusoitellut Annaa, että venäläisten ja suomalaisten välillä oli rajaita, eikä Anna sopinut kummallekaan puolelle – sekä venäläiset että suomalaiset työntäisivät hänet pois. Sama uhkasi Annaa Larin mukaan toisessa maailmassa: ”he eivät ota vastaan venäläisiä kääntyjiä eivätkä myöskään ruotsalaisia, ja niin sinä jätät ulkopuolelle”. [7] Käännyttäminen oli anomaalinen tapaus, joka ei sopinut etnisuskonnolliseen kategoriointiin. Lari Hartikaisen repliikissä on kiintoisaa luokittelu ”venäläisiin” ja ”ruotsalaisiin”, mikä kuvastaa ortodoksikarjalaisille jo tuolloin ominaista tapaa pitää kaikkia luterilaisia suomalaisia ”ruotseina”.

Keskeinen raja oli kahden valtakunnan välillä, koska siitä oli samalla tullut uskonto- ja kulttuuriraja. Luterilaisille itäsuomalaisille, samoin kuin hallinnollekin, ortodoksiset karjalaiset olivat ”*venäläisiä*” länsipuolella rajaakin, koska heidän uskontonsa oli Venäjän, heidän kulttuurinsa näytti venäläiseltä ja heidän voitiin epäillä olevan

edelleen jollakin tavoin lojaaleja Venäjän valtiolle. Erään 1600-luvun oikeudenkäyntipöytäkirjan mukaan Pielisjärven ortodokseista sanottiin, että "he ovat Venäläisiä eikä heillä ole mitään Suomen kansakunnan (*nation*) myötävannoja. [8] Ortodokseille kaikki luterilaiset olivat analogisin perustein "ruotseja".

Pahimmin etninen raja ortodoksisten karjalaisten ja luterilaisten itäsuomalaisen välillä tuli ilmi sodissa Ruotsin ja Venäjän välillä 1600- ja 1700-luvuilla. Sodan puhjettua oli verraten tavallista, että kummaltakin puolen rajaa lähti miehiä ryöstämään ja hävittämään rajantakaista aluetta ja mieluiten toisuskoisia. Aina eivät väkivallalta säästyneet omankaan puolen ihmiset, jotka kuuluivat toiseen uskontoon ja siten vieraaksi miellettyyn ryhmään. Esimerkkinä olkoon tapaus Ilomantsista. Pikkuvihan aikana vuonna 1742 kaksi Ilomantsin Liusvaaran ortodoksimestä kävi surmaamassa Kuolismaassa luterilaisten miehen ja tämän tyttären, rehennellen jälkeen päin: "Ruotsin pää on koiran pään arvoinen". [9]

Etnis-uskonnollinen raja menetti vähitellen merkityksensä muualla Pohjois-Karjalassa, jossa etnisen identiteetin perusteista jäi jäljelle ainoastaan uskonto. Sen sijaan Suomen itärajalla erottelu säilyi pitempään merkityksellisenä, koska siellä tuli vastaan ortodoksisten karjalaisten varsinaisen asuinalue, joka ulottui myös Suomen puolelle. Nykyisessä Suomen Karjalassa juuri Ilomantsi on ollut erityisasemassa siksi, että sen itäosassa on säilynyt suhteellisen vahva ortodoksinen väestö, ja se on muodostanut eräänlaisen ortodoksinen ydin-Karjalan läntisen reunan. Kun Pohjois-Karjalassa ja Kainuussa käynnistettiin 1980-luvun lopulla hanketta "karjalaiskylien pelastamiseksi", niihin luettiin kuuluvaksi Ilomantsin Hattuvaara ja Mutalahti, joiden ohella mukaan tulivat Tuupovaaran Hoilola sekä Hietajärven-Kuivajärven kylä Suomussalmelta, niin ikään valtionrajan pinnasta. Kaikille näille kylille oli ominaista muun muassa perinteinen ortodoksisuus.

Ilomantsin Hattuvaara on ollut Aunuksen puolelta tulleiden ortodoksikarjalaisten asuttama kylä 1700-luvulta lähtien. [10] Kylässä on asunut 1900-luvulla myös jonkin verran luterilaista väestöä. Kylä oli aikaisemmin niin vahvasti ortodoksinen ympäristön luterilaisten asukkaiden mielestä, että sen kaikki asukkaat harvalukuisia luterilaisia myöten luokiteltiin kuuluviksi vieraaseen ryhmään ja heitä saatettiin kutsua *venäläisiksi* tai *ryssiksi*, silloin kun tällainen erottelu tuli aktuaaliksi.

Kun Joensuun yliopiston Karjalan tutkimuslaitoksen kenttätutkimusryhmä kyseli vuosina 1989

ja 1990 hattuvaaralaisilta vanhasta karjalaisesta kulttuurista, niin puheeksi tulivat toisinaan muistikuvat rajantakaisten Aunuksen puolen asukkaista. [11] Hattuvaaralaisten kertoman mukaan Aunuksessa Lupasalmella ihmisten puhe ja vaatetus oli enemmän *venäläistä*, mikä viittasi siihen, että myös Hattuvaaran ortodoksikarjalaisille *venäläinen* oli toisinaan erottelun väline oman ryhmän ja toisten välillä. Aunukselaiset taas olivat kutsuneet Hattuvaaran ortodoksejakin *ruotseiksi*, koska he elivät "Ruotsin" puolella, rajan takana joka erotti oman ryhmän vieraista.

Mutalahdessakin tunnettiin aikaisemmin erottelu *venäläisiin* ja *ruotseihin*. Ortodoksit itse näyttävät käyttäneen "venäläinen"-kategoriaa harvemmin luokitellessaan tai luonnehtiessaan asioita ja ilmiöitä. Mutalahtelaisten yhteydet olivat toiseen maailmansotaan asti pääosin itään päin, mutta siellä oli vastassa Suomen Raja-Karjala ja Korpiselkä eikä rajantakainen Venäjä. Silti mutalahtelaisillakin näyttää olleen tapana nähdä ja kuulla *venäläistä* rajakarjalaisessa kielessä ja kulttuurissa.

Esimerkeistä on pääteltävissä, että juuri raja-alueella, jossa eri ryhmät kohtasivat ja elivät sisäkkäinkin, ryhmäidentiteetin etninen ulottuvuus saattoi hämärtyä aika lailla. Ihmisten luokittelu omaan ja vieraaseen ryhmään näyttää olleen varsin suhteellista ja sidoksissa luokittelijan omaan asemaan ja näkökulmaan. Oma ryhmä on antanut eräänlaisen kulttuurisen normin ja siitä poikkeava on ilmansuunnan mukaan kuulunut joko Ruotsiin tai Venäjään.

Vastaavia havaintoja on tehty esimerkiksi Länsi-Ukrainan, Valko-Venäjän ja Puolan raja-alueella, jossa asukkaat ovat olleet uskonnoltaan ortodokseja, katolisia tai ns. uniaatteja ja puhuneet ukrainan, valkovenäjän ja puolan murteita. Omaa ryhmää on pidetty vain "meinä", ja muita on kutsuttu sen mukaisesti, mihinkä viiteryhmiin heidän katsotaan kuuluvan.

Taipaleen ortodoksinen seurakunnan karjalaisilla on ollut oma, omituinen asemansa Karjalan kulttuurien kirjossa. Taipaleen ortodoksinen kirkko on Pohjois-Karjalassa Viinijärvellä, noin 30 km Joensuusta Kuopion suuntaan. Nykyisen Liperin kunnan pohjoisosaan ja Polvijärvelle jäi 1600-luvulla silmiinpistävän runsaasti karjalaisia asumaan, vaikka heitä muuten pakeni joukoitain Venäjälle uskonnollista ja taloudellista sortoa pako. Ortodoksiset karjalaiset jäivät saarekkeeksi pääosin savolaisperäisen, luterilaisen valtaväestön keskelle. He säilyttivät varsin pitkään joitakin ortodoksikarjalaiseen kansankulttuuriin kuuluneita piirteitä, joista tuli ilmeisesti

tärkeä osa oman ryhmäidentiteetin ilmaisua. Tällaisia piirteitä ovat olleet karjalaiset häätävät itkuvirsineen sekä naimisissa olevan naisen päähine, ”säpsä”, joka pantiin morsiamen päähän häämenojen tietyssä vaiheessa. Kaikki nämä elementit näyttävät säilyneen elävänä kansan-kulttuurissa 1870-luvulle asti. [12]

Ortodoksien sosiaalinen asema lienee ollut Pohjois-Karjalassa vielä 1800-luvulla suhteellisen hyvä, heistä suuri osa oli talollisia, ja hyvä sosiaalinen status on auttanut säilyttämään omaa ryhmäidentiteettiä. Vauraus, hyvä sosiaalinen asema ja erityisesti hyvät viljelysmaat lie-nevät olleet se syy, joka sai Taipaleen karjalaiset jäämään paikoilleen vastoinkäymisistä huolimatta. Varsinkin 1700-luvulla näkyy luterilaisen kirkon edustajien kannanotoissa viittauksia ortodoksien vaurauteen, kun ehdotetaan heidän käännättämistään luterilaisuuteen omaisuuden takavarikoinnilla uhkaamalla.

Ortodoksien kirkon luterilaisesta poikenneista toimintatavoista ja rituaaleista tuli päänvai-vaa molemmin puolin kirkkorajaa. Ortodoksien käyttämä juliaaninen kalenteri poikkesi luteri-laisten gregoriaanisesta kalenterista, mistä oli seurauksena puolin ja toisin syytöksiä sapatti-rauhan rikkomisesta, kun kirkkopyhät osuivat eri päiviksi. Vähitellen uskontorajan ylittänei-den seka-avioliittojen myötä ongelma muuttui myös talouden ja perheen sisäiseksi. Käytän-nössä se kerrotaan ratkaistun niin, että pyhät vietettiin varmuuden vuoksi molempien kalen-tereiden mukaisesti. Suomen ortodoksien kir-kon itsenäistyminen Moskovan patriarkaattista ja siirtyminen yleisesti käytettyyn ajanlaskuun poisti tämän ongelman vuonna 1918.

Kansalliskiihkoinen ilmapiiri 1900-luvun al-kupuolella ei suosinut erilaisia kansallisia ja us-konnollisia vähemmistöjä yleensäkään, eivätkä Suomen ortodoksit olleet poikkeus. Varsinkin Liperissä paikalliset ortodoksit joutuivat kiih-komielisten luterilaisten silmätikuksi, ja heitä painostettiin monin tavoin siirtymään luteri-laisen seurakunnan jäseniksi. Suvaitsematto-muudesta ja nimittelystä ”ryssäksi” kerrotaan kärsityn 1950-luvulle asti, ja poikkeustapaukses-sa ”venäläisyys” on saattanut pulpahtaa haukku-masanana ilmoille vielä viime vuosikymmeninä. Itärajan avautuminen ja siitä seurannut venä-läisten matkailijoiden ja paluumuuttajien vir-ta Suomeen on kuitenkin muuttanut kansallisia luokitteluja siten, että kansanomaisessa kielen-käytössä ”venäläinen”, pahasti sanottuna ”rys-sä” tarkoittaa ennen kaikkea Venäjän puolelta tulevia henkilöitä.

Kansallisuusaate ja sen synnyttämät kansallis-valtiot ovat varmasti saaneet paljon myönteistä kehitystä aikaan, mutta valitettavasti suvaitsevai-suus ei ole useinkaan kuulunut niiden periaattei-siin. Viime aikoina on esitetty näkemyksiä, joiden mukaan imperiumeilla on ollut vähemmistöryh-mien kannalta hyviä puolia kansallisuusvaltioi-hin verrattuna. Pitää varmasti paikkansa, että monikansallisissa imperiumeissa ihmiset tottu-vat siihen, että eletään yhdessä kielen, kulttuurin ja uskonnon suhteen erilaisten ihmisten kanssa. Lähiajan historia on kuitenkin osoittanut, että ha-joava imperiumi voi olla vähemmistöille tuhoi-sa, jos hallitseva ryhmä yrittää pitää valtakuntaa koossa kansalliskiihkon voimalla.

VIITTEET

- [1] Katajala 2005, 46.
- [2] Korpela 2005, 22-23.
- [3] Manninen 1923, 103-104.
- [4] Katajala 2005, 242.
- [5] Katajala 2005, 55.
- [6] Laukkanen ja Hakamies 1978, nro 14635.
- [7] Saloheimo 1976, 278; Katajala 2005, 56.
- [8] Hakamies 1993, 47.
- [9] Björn 1993, 138-144.
- [10] Björn 1993, 109.
- [11] Hakamies 2006, 28-36.
- [12] Hakamies 1993.

LÄHTEET

- Björn, Ismo 1993: *Ryssät ruotsien keskellä. Ilomantsin ortodoksit ja luterilaiset 1700-luvun puolivälistä 1800-luvun puoliväliin*. Joensuun yliopisto. Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja 106.
- Hakamies, Pekka 1993: *Venäjän-Taipaleelta Viinijärvelle. Erään karjalaisryhmän identiteetistä ja assimilaatiosta*. Helsinki: SKS.
- Hakamies, Pekka 2006: *Neuvottelu etnisyydestä ruot-sien ja venäläisten välillä. – Välimatkoilla. Kirjoituk-sia etnisyydestä, kulttuurista ja sukupuolesta*. Toim. Tarja Kupiainen ja Sinikka Vakimo. Joensuu: Suo-men Kansantietouden Tutkijain Seura.
- Katajala, Kimmo 2005: *Suurvoallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*. Helsinki: SKS.
- Korpela, Jukka 2005: *Viipurin läänin historia II. Viipurin linnaläänin synty*. Jyväskylä: Gummerus.
- Kari Laukkanen ja Pekka Hakamies 1978 (toim.): *Sanan-laskut*. Helsinki: SKS.
- Manninen, Ilmari 1923: *Olivatko Käkisalmen läänin kar-jalaiset kansallisesti ja kielellisesti vieraita muulle Suomelle? – Historiallisia tutkimuksia*. Juhlakirja J. R. Danielsson-Kalmarin kunniaksi. Porvoo: WSOY.
- Saloheimo, Veijo 1976: *Pohjois-Karjalan historia II*. Joen-suu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö.

Kirjoittaja on Turun yliopiston folkloristiikan profes-sori. Kirjoitus perustuu esitelmään Tieteen päivillä 13.1.2007.